

**ПАРАДИГМАТИЧНА СТРУКТУРА
СЛОВОТВІРНОГО ГНІЗДА
З ВЕРШИНОЮ-СОМАТИЗМОМ
ЛИЦЕ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

У статті здійснено послідовний аналіз словотвірних ланцюжків і парадигм, що формують структуру СГ з вершинним соматичним компонентом «лице», демонструючи словопороджувальний потенціал слова-вершини і його реалізацію в конкретних похідних одиницях.

Ключові слова: дериват, парадигма, похідне слово, словотвірне гніздо, словотвірний ланцюжок, ступінь похідності.

В статье осуществлён последовательный анализ словообразовательных цепочек и парадигм, формирующих структуру СГ с вершинным соматическим компонентом «лицо», демонстрируя словопорождающий потенциал слова-вершины и его реализацию в конкретных производных единицах.

Ключевые слова: дериват, парадигма, производное слово, словообразовательное гнездо, словообразовательная цепочка, степень производности.

The analysis of word-formative chains and paradigms, building the structure of word-forming family with its top or peak element «face» is carried out. The accompanying potential of the top or peak word and its realization in the derivative unites are shown too.

Quantitative and high-quality composition of derivates which is included in each of the paradigms is found out. It is set that the most of word-formative paradigms are disposed in the first and second degrees of word-formation. The most numerous in the aspect of amount of derivates is determination of the paradigms of the first degree of derivation in which a word-top comes forward formative one.

In the first degree of derivation the most numerous part-of-speech zones are adjective and substantive ones which accomplish their word-formative potential in derivative adjectives and nouns. Verbal and adjective zones are represented the most brightly in the second degree of derivation. The analyzed verbal part-of-speech zone is represented by derivative verbs. The most effective part-of-speech zones in the third degree of derivation are adjective (with derivative verbs) and substantive ones. The most effective word-formative ways of the first degree are stem-composition and suffixation (for adjectives, nouns and verbs accordingly), the second degree –

© Степаненко О. К., Рибалка Я. І., 2015

suffixation (derivation in word-formative chains takes place both in the context of the same part of speech and with part-of-speech change), in the third degree the meaning of postfixation is emerged (for reflexive verbs), but nevertheless, suffixation remains the most effective word-formative means. The numerically insignificant fourth degree in word-formative nest with the top element «FACE» is carried out by means of suffixation and postfixation.

Key words: derivative, paradigm, derivative word, word-forming family, word-forming chain, the degree of derivation.

Найважливішою рисою сучасного словотвору став системний підхід до вивчення явищ, пов'язаних із творенням слів у мові. В останні роки особливо інтенсивно вивчають словотвірні гнізда, що виконують систематизувальну функцію словотвірного рівня мови [2].

Важливим є пізнання номінативних процесів – механізмів творення й закріплення мовних знаків за відповідними денотатами. Тому в сучасній лінгвістиці чільне місце посідають визначення типів мовних значень, номінативна специфіка одиниць різних частин мови, види номінації (пряма, непряма, первинна, вторинна) [10].

Однією із проблем номінації є виявлення продуктивності лексичної групи як бази творення вторинних та похідних назв. Цікавим є з'ясування продуктивності окремої тематичної групи лексики як бази творення нових номінативних одиниць на прикладі соматизмів (соматономенів) – назв, якими описують людину як біологічну істоту (позначення частин тіла, органів та інших елементів систем, що забезпечують життєдіяльність людського організму) [3, с. 218]. Вибір тематичної групи лексики соматизмів як об'єкта спостережень зумовлений належністю багатьох її елементів до давнього шару лексики, окремих – до індоєвропейського етапу розвитку мови; переважна більшість соматономенів має розгалужену семантичну структуру й виявляє значний словотвірний потенціал [2]. Вивченню соматизмів присвятили свої праці лінгвісти різних шкіл (О. Материнська [8], Р. Вайнтрауб [1], О. Каракуця [6], Д. Теренова [11], Л. Цапулич [13], Т. Чайко [14]), звертаючи особливу увагу на історію соматичної лексики (В. Ткаченко [12], В. Німчук [9], О. Іліаді [5] та ін.), проте міжтематичні зв'язки соматизмів, інтенсивність

деривації на їхній базі докладно не розглядалися; досі не зібрано й не проаналізовано соматичну лексику всього українського діалектного континууму [3, с. 219].

В основі номінативної активності соматизмів лежить аналіз номінативних полів цих лексем. Номінативне поле розуміємо як сукупність усіх десигнатів, позначуваних однією лексемою. Дослідження мотивації відсоматичних похідних цінне щодо встановлення характеру вторинної номінації та зв'язків між різними групами лексики. З'ясування мотивів творення найменування, опис основних моделей номінації дає змогу виявити закономірності називання, пізнати мовну картину світу українців загалом чи носіїв окремого діалекту.

Отже, з'ясування номінативної продуктивності соматонімів та формальних дериватів на їхній базі потребує комплексного підходу [4, с. 16].

Відсоматичні семантичні і формальні утворення становлять значний за обсягом шар лексики з окресленим центром і периферією. Причиною такого структурування відсоматизмів є те, що назви частин тіла та органів людини як бази пізнання довкілля оцінюють по-різному. З огляду на сфери номінації соматоніми можна поділити на кілька груп: а) лексеми, що описують елементи людської анатомії (*рука, перст, талія*); б) назви, що описують частини тіла та органи людини і тварин (*голова, ніс, око, нога, спина*); в) слова, для яких первинною функцією є номінація частин тіла тварин (*лапа, морда, пащча*); решта слів творять периферію соматичної лексики [3, с. 219].

Словотвірний потенціал вершинного соматизму *ЛИЦЕ* надзвичайно потужний і впливає з його лексичного значення – «*передня частина голови людини*». За схожістю до сем 'фронтальності', 'парадного' вигляду,' 'того, що видно усім', і твориться більшість похідних у цьому дериваційному гнізді.

У словотвірному гнізді з вершиною *ЛИЦЕ* нараховано 92 деривати, розташованих на чотирьох ступенях похідності, які відбивають ієрархічний принцип словотвірного гнізда.

Перший ступінь похідності формують 43 деривати. У його межах виділяють такі частиномовні зони: а) іменникова

(8 одиниць), б) прикметникова (29 одиниць), в) дієслівна (5 одиниць), г) прислівникова (1 одиниця).

Отже, на першому ступені похідності найбільшими за кількістю одиниць частиномовними зонами є ад'єктивна та субстантивна зони, що реалізують свій словотвірний потенціал у похідних прикметниках й іменниках.

Другий ступінь похідності представлено 27 дериватами, їх розподілено на: а) іменникову (10 одиниць), б) прикметникову (5 одиниць), в) дієслівну (11 одиниць), г) дієприкметникову (1 одиниця) частиномовні підзони.

Отже, найяскравіше на другому ступені похідності представлена вербальна та ад'єктивна зони. Аналізована дієслівна частиномовна зона найбільше представлена похідними дієсловами.

Третій ступінь похідності формують 19 дериватів. Їх розподілено на іменникову (7 одиниць), прикметникову (2 одиниць), дієслівну (5 одиниць), прислівникову (2 одиниці) частиномовні зони та дієприкметникову (3 одиниці) частиномовну підзону.

Найпродуктивнішими є ад'єктивна (з похідними дієсловами) та субстантивна частиномовні зони.

Четвертий ступінь похідності сформовано із трьох дериватів, що розподілено на іменникову (1 одиниця), дієслівну (1 одиниця) та прикметникову (1 одиниця) частиномовні зони.

Отже, деривати, що формують словотвірне гніздо з вершиною *ЛИЦЕ*, розташовано на чотирьох ступенях похідності. Найбільша кількість дериватів припадає на перший (43 деривати) та другий (27 дериватів) ступені, дещо кількісно поступається третій (19 дериватів) ступінь та найменш кількісно репрезентовано четвертий ступінь – лише 3 деривати.

Отже, можна стверджувати, що вершинне слово *ЛИЦЕ* свій словотвірний потенціал найповніше реалізовує на першому ступені похідності, безпосередньо вступаючи у словотвірні відношення як твірна основа. На інших ступенях простежуємо помірно згасання словотвірної спроможності, а четвертий ступінь

демонструє слабку словопороджувальну потенційність від твірного *лице*.

Досліджуване словотвірне гніздо складається із 66 словотвірних ланцюжків. З них двочленних – 33 (*лице – лицевий, лице – лицьовий, лице – безлиций* тощо).

Менша кількість тричленних словотвірних ланцюгів – 18 (*лице – лицемір – лицемірний, лице – обличчя – півобличчя* тощо).

Чотиричленні словотвірні ланцюжки складають 12 одиниць (*лице – лицемір – лицемірити – лицемірство, лице – личкувати – обличкувати – обличкуватися, лице – лицяти – полицяти – полицятися* тощо).

П'ятичленні словотвірні ланцюги нараховують усього три одиниці: *лице – лицяти – лицятися – залицятися – залицяння, лице – лицяти – лицятися – залицятися – залицяльник, лице – личкувати – обличкувати – обличковувати – обличковуватися*.

Словотвірні ланцюжки аналізованого словотвірного гнізда представляють як внутрішньочастиномовний словотвір, так і міжчастиномовну дериваційну взаємодію.

Парадигматична структура словотвірного гнізда з вершиною *ЛИЦЕ* представлена 19 формуваннями, що характеризуються різними словотвірними категоріями та значеннями. Найчисленнішою з погляду наповнення дериватами є семантична парадигма вершини (*лице*), що формує I та II ступені похідності досліджуваного словотвірного гнізда. Саме похідні I та II ступеня є найпродуктивнішими лексемами формування дериватів інших ступенів похідності та організаційними центрами словотвірних парадигм. Похідні творять перший ступінь похідності аналізованого словотвірного гнізда. Деривати цього ступеня, як і другого, є лексемами, що виступають організаційними центрами найбільшої кількості словотвірних парадигм. Третій ступінь похідності є найменш продуктивним. Крім словотвірної парадигми слова *ЛИЦЕ*, найбільшою є парадигма вершини *личкувати* (*личкувальник, личкувальний, обличкувати, заличкувати*). Тричленними є словотвірні парадигми вершин *лицедій, лицювати*, двочленними – дериватів *лицяти, личко, дволичний, лицемірити, обличювати, залицятися, потилиця*,

околиця. Інші словотвірні парадигми за кількістю членів збігаються зі словотвірною парою.

Нові слова здебільшого утворюють за допомогою словотвірних афіксів. На першому ступені похідності деривацію здебільшого забезпечують суфіксація, префіксація та основоскладання. Основоскладання типове для іменників – назв діячів (складання основи вершини *лице* з коренем дієслова): *лицемір, лицедій*. Суфіксально (найпродуктивніше) творять іменники із суфіксами *-к-* (*личко*), *-ник-* (*личник*), загалом непродуктивним для української мови є суфікси *-ман-* (*личман*), *-ин-* (*личина*).

Для прикметників надзвичайно показове основоскладання (*дволиций, смагляволиций, довголиций* тощо). Менш продуктивна суфіксація на першому ступені в ад'єктивній зоні: *-ев-* (*лицевий*), *-ов-* (*лицьовий*); найменш продуктивна – префіксація: *без-* (*безлиций*). Прикметник *дволичний* утворено поєднанням суфіксації з основоскладанням, до того ж відбувається чергування свистячого «ц» із шиплячим «ч».

Для дієслів першого ступеня похідності в словотвірному гнізді з вершиною *ЛИЦЕ* характерна суфіксація: *-юва-* (*лицювати*), *-я-* (*лицяти*), *-и-* (*личити*, із фонетичним чергуванням *ц/ч*), *-к-* + *-ува-* (*личкувати*, із фонетичною зміною *ц/ч*), *-ова-* (*лицьовати*). Конфіксально утворено дієслово *обличити* (префікс *об-* і суфікс *-и*), дієслово *лицезріти* утворено основоскладанням, як і прислівник *горілиць*.

Отже, на першому ступені похідності переважають основоскладання (у прикметниковій зоні) та суфіксація (в іменниковій та дієслівній зонах), префіксація та конфіксація є менш продуктивними словотвірними моделями.

На другому ступені похідності продуктивно творять за допомогою суфікса *-к-* іменники жіночого роду: *лицедійка*. Зменшувальні суфікси *-ечк-*, *-еньк-* також творять пестливі іменники *личенько, личечко*. Продуктивними є процесуальні суфікси *-янн-*, *-інн-* (*лицяння, лицеріння*) та *-ств-* (*лицедійство, лицемірство*). Суфікс *-ник-* в одному випадку творить віддієслівний іменник на позначення діяча (*личкувальник*),

в другому – абстрактну назву, назву жесту – *потиличник*, в третьому – назву предмета (*наличник*). Найменш продуктивні суфікс на позначення діяча *-тель* (*обличитель*) та суфікс на позначення абстрактного поняття *-ість* (*дволичність*).

Префіксальна словотвірна модель представлена використанням загалом продуктивного в українській мові префікса *пів-* (*півобличчя*).

Продуктивним під час творення прикметників другого ступеня є суфікс *-н-* (*лицедійний, лицемірний, личкувальний, околичний*). У цьому разі в деяких випадках відбувається чергування *ц/ч*; усі прикметники, окрім віддієслівного *личкувальний*, – відіменникові, тобто словотворення відбувається поза межами однієї частини мови. Конфіксально утворено прикметник *безликий*. Продуктивна суфіксальна модель (відприкметникове творення прислівників за допомогою суфікса *-о-*) використана в дериваті другого ступеня *дволично*.

Дієслівні деривати творять префіксальним від твірних слів-дієлів (*об-*: *облицювати, обличкували*; *за-*: *залицювати*; *по-*: *полицяти*; *пере-*: *перелицювати*), суфіксальним від іменників (*-а-*: *лицедіяти*, *-и-*: *лицемірити*) і значно рідше – префіксально-суфіксальним (*позаличковувати*) способами.

Дієприкметникові деривати творять за допомогою типового суфікса дієприкметників пасивного стану *-ан-* (*лицьований*).

Отже, найяскравіше на другому ступені похідності представлений суфіксальний словотворчий спосіб. Деривація в словотвірних ланцюгах відбувається як у межах однієї частини мови (творення іменників жіночого роду, зменшувально-пестливих форм, дієслів з різними відтінками значення, дієслів іншого виду), так і із частиномовним переходом (творення віддієслівних іменників-назв осіб, прикметників, відприкметникових прислівників).

Третій ступінь похідності виявляє продуктивність у творенні віддієслівних процесуальних іменників середнього роду за допомогою суфікса *-анн-*: *облицювання, личкування*,

обличкування. Іменник *облицювальник* також утворений суфіксально (суфікс на позначення особи-діяча *-ник-*).

У прикметниковій частиномовній зоні деривація найпродуктивніше відбувається за допомогою суфікса *-н-* (віддієслівні прикметники *облицювальний, обличкувальний*). Прислівник *безлико* утворено за типовою схемою: від прикметника за допомогою поширеного суфікса *-о-*.

У межах вербальної частиномовної зони типовим є постфіксальний словотвір зворотних дієслів: *обличкуватися, полицятися*. Не менш продуктивною є префіксальна деривація: *залицятися, полицемірити*. Суфіксально від відповідного дієслова доконаного виду твориться дієслово недоконаного виду *обличковувати*.

Як і на другому ступені, на третьому дієприкметники творяться за допомогою типового суфікса пасивного стану (доконаного виду) *-ан-*: *облицьований, обличкований*.

На четвертому ступені похідності переважає суфіксальний словотвір віддієслівних іменників (*залицяння, залицяльник*). Наявний випадок постфіксального словотвору зворотного дієслова (деривація в межах однієї частини мови): *обличковуватися*.

Отже, словотвірне гніздо з вершиною *ЛИЦЕ* має деривати чотирьох ступенів похідності, що загалом нараховують 92 одиниці, 19 словотвірних парадигм та 66 словотвірних ланцюжків. Найпродуктивніші деривати першого та другого ступенів словотворення. Найпродуктивнішими словотворчими способами першого ступеня є основоскладання та суфіксація (для прикметників, іменників та дієслів відповідно), другого ступеня – суфіксація (деривація в словотвірних ланцюгах відбувається як у межах однієї частини мови, так і з частиномовним переходом), на третьому ступені актуалізується значення постфіксації (для зворотних дієслів), але суфіксація однаково залишається найпродуктивнішим словотворчим способом. Малочисельний четвертий ступінь творення в словотвірному гнізді з вершиною *ЛИЦЕ* твориться за допомогою суфіксації та постфіксації.

Бібліографічні посилання

1. **Вайнтрауб Р. М.** Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках / Р. М. Вайнтрауб // Вопр. фразеологии. – Самарканд, 1975. – Вып. 75. – С. 157–162.
2. **Дяченко Н. М.** Номінативні поля соматизмів та відсоматичних утворень в українських діалектах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Дяченко. – Ужгород, 2008. – 20 с.
3. **Дяченко Н. М.** Проблеми вивчення соматизмів / Н. М. Дяченко // Вісник Житомирського держ. пед. ун-ту. – 2004. – № 14. – С. 216–219.
4. **Дяченко Н. М.** Соматизми, мотивовані іншими соматизмами / Н. М. Дяченко // Волинь філологічна : текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах : [зб. наук. праць]. – Вип. 4. – Луцьк : Вежа, 2007. – С. 376–383.
5. **Іліаді О. І.** Етимологічне гніздо з коренем *ver- у праслов'янській мові : [монографія] / О. І. Іліаді.– НАН України. Ін-т укр. мови. – К. ; Кіровоград : ДЛАУ, 2001. – 162 с.
6. **Каракуця О. М.** Фразеологізми української мови з компонентом «душа» (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Каракуця. – Харків, 2002. – 19 с.
7. **Клименко Н. Ф.** Словотвірне гніздо / Н. Ф. Клименко // Українська мова : Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 573.
8. **Материнська О. В.** Типологія найменувань частин тіла : [монографія] / О. В. Материнська. – Донецьк, 2009. – 295 с.
9. **Німчук В. В.** Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 412 с.

10. **Ситникова О. В.** Словотвірне гніздо з вершиною «есть» у російській мові : становлення і сучасний стан : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / О. В. Ситникова. – Дніпропетровськ, 2004. – 20 с.
11. **Терехова Д. І.** Психолінгвістичні особливості сприйняття соматичної лексики в українській та російській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Д. І. Терехова. – К., 1997. – 18 с.
12. **Ткаченко В. А.** Названия руки в развитии лексики индоевропейских языков : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / В. А. Ткаченко. – К., 1991. – 16 с.
13. **Цапулич Л. Т.** Семантична структура іменників середньобаварської богемської говірки Закарпаття (на матеріалі зоосемізмів та соматизмів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Л. Т. Цапулич. – Одеса, 2005. – 22 с.
14. **Чайко Т. Н.** Названия частей тела как источник метафоры в апеллятивной и ономастической лексике / Т. Н. Чайко // Вопр. ономастики. – № 8–9. – Свердловск, 1974. – С. 98–106.